

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKiYƏ TARİXi ROMANLARINDA ŞAH İSMAYIL OBRAZI

İxtisas: 5717.01 – Türk xalqları ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Yasemin Rahmi qızı Meydan**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Bədirxan Balaca oğlu Əhmədov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Aygün Məhərrəm qızı Yusubova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Ofelya Eldar qızı Babayeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri: akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
_____ **İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli**

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
_____ **İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı**

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, dosent
_____ **Almas Qasım qızı Binnətova**

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Tarixdə elə böyük şəxsiyyətlər olur ki, öz ölümü ilə əbədiyyətə qovuşur, ancaq mərdliyi, mətanəti ilə özündən sonrakı nəsillərə həmişə nümunə göstərilir. Şah İsmayıl Xətayi də belə tarixi şəxsiyyətlərdəndir. Şah İsmayıl uzun ömür sürməyib, 39 il yaşayıb. Lakin o, görkəmli dövlət başçısı, şair və söz ustası, ədəbi və tarixi şəxsiyyət kimi xalqımızın mənəvi fikir tarixində özünə əbədi yer tutmuşdur. Yaşadığı dövrdən 500 ildən artıq ötməsinə baxmayaraq bu böyük şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətinə olan maraq bu gün də öz aktuallığını itirməyibdir və müxtəlif əsərlərin mövzu obyektii olaraq qalmaqdadır. Doğrudur, Şah İsmayılın həyat yoluna işıq salmış əsərlərin heç də hamısında Azərbaycan xalqının yetirdiyi bu tarixi şəxsiyyətə eyni dərəcədə rəğbətli və səmimi münasibəti, obyektiv yanaşmanı görmək mümkün deyildir. Bununla belə, neçə əsrdir ki, Şah İsmayılın həyatının tarixi mənzərəsinin yaradılması istiqamətində davamlı tədqiqatlar aparılsa da, bu işin yekunlaşdığını söyləmək mümkün deyil. Çünki Şah İsmayıl özündən sonra elə bir sönməz irs qoyub gedib ki, hər yeni tədqiqat bu irs haqqında yeni-yeni elmi-tarixi qənaətlərin ortaya qoyulmasına imkan yarada bilər.

Şah İsmayılın həyat yolunun öyrənilməsi hər şeydən əvvəl Azərbaycan tarixinin Səfəvilər dövrünün öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Səfəvilərin rəhbərliyi altında formalaşmış hərəkatın siyasi məzmun kəsb etdiyi XV əsr Azərbaycanın və eləcə də bölgənin tarixinin mühüm bir dövrü idi. Siyasi dağınıqlıq, hərbi proseslərin dinamikliyi, Teymurilər dövləti ilə Osmanlı dövlətinin bölgənin hərbi-siyasi həyatına təsir gücünün artması kifayət qədər mürəkkəb və qeyri-sabit bir həyatın meydana çıxmasına yol açmışdı. Belə bir zamanda Səfəvi təriqət hərəkatının siyasi məzmun kəsb etməsinin, bu hərəkatın Şah İsmayılın (İsmayıl Mirzənin) rəhbərliyi altında öz inkişafını tapmasının hansı nəticələrə gətirib çıxarması, bölgə xalqlarının həyatında hansı rol oynaması, sözsüz ki, obyektiv araşdırma və tədqiqatla üzə çıxarıla bilər.

Şah İsmayıl dövrünün tarixinin öyrənilməsi onun dövründə

bölgədə cərəyan edən hərbi-siyasi proseslərin obyektiv mənzərəsinin yaradılmasına, bu proseslərin mahiyyətinin düzgün dəyərləndirilməsinə də yol açmış olardı. Şah İsmayıl dövrünün tarixinin öyrənilməsi Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin və ənənələrinin, mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan dövlətçiliyinin təcrübəsinin ortaya çıxarılması, konkret tarixi şəraitdə və eləcə də ötən tarix boyu bu təcrübənin Azərbaycan tarixindəki yerinin müəyyənləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin Şah İsmayıl dövrünün öyrənilməsi, ümumən, Səfəvi təriqət hərəkatının mahiyyətinin öyrənilməsinə, bu hərəkatın Azərbaycanın və bölgənin ictimai-siyasi və dini həyatında oynadığı rolu müəyyənləşdirməyə imkan verməsi baxımından önəmlidir.

Şah İsmayıl dövrünün tarixinin öyrənilməsi üçün istər Azərbaycan tarixşünaslığında, istər İran və Türkiyə tarixşünaslığında, istərsə də sovet və qərb tarixşünaslığında xeyli tədqiqatlar aparılmışdır. Yəni Şah İsmayılın şəxsiyyətinə, onun fəaliyyətinin tarixiliyinə maraq hər zaman tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Sözsüz ki, əhatə dairəsinə, elmi dərinliyinə görə bu tədqiqatların heç də hamısı eyni səviyyədə deyil. Əslində, bu tədqiqatların aparılması zamanı qarşıya qoyulan məqsəd də eyni deyildir. Obyektiv yanaşmanı, mənbə materiallarının tərəfsiz dəyərləndirilməsini, tarixi hadisələrin real mənzərəsini özündə əks etdirən çoxlu sayda araşdırmalarla bərabər, birtərəfli, mübahisəli fikirlərlə zəngin olan, bəzən isə səthi araşdırmalara da rast gəlmək mümkündür. Şah İsmayılın şəxsiyyəti üzərinə kölgə salmaq üçün hətta bəzi hallarda faktların dəyərləndirilməsinə qərəzli yanaşılması ilə də rastlaşmaq mümkündür və hazırkı araşdırmada bununla bağlı konkret faktlar da göstərilmişdir. Elmi araşdırmada mövzu obyektinə açıq qərəzçilik nümayiş etdirməklə isə düzgün elmi qənaətlərə gəlmək mümkün deyildir. Şah İsmayıl dövrünün tarixinin əhatəli şəkildə öyrənilməsi onun tarixi fəaliyyətini şübhə altına almaq meyillərinə düzgün münasibət ortaya qoyulması baxımından da elmi əhəmiyyət kəsb edir. Amma Şah İsmayıl elə bir fenomenal tarixi şəxsiyyətdir ki, onun davamlı və özü də müxtəlif prizmalardan öyrənilməsinə ehtiyac vardır.

Bununla belə, Şah İsmayıl tarixinin öyrənilməsi sahəsində bu günə qədər işıq üzü görmüş elmi-tədqiqat əsərlərinin müsbət və maraqlı tərəflərinin kənara qoyulması da doğru olmazdı. Şah İsmayılın həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsində akademik Yaqub Mahmudovun, Milli Elmlər Akademiyasının mərhum müxbir üzvü Oqtay Əfəndiyevin, professor Şahin (Fərzəliyevin) Fazilin, tarix elmləri doktoru Tofiq Nəcəflinin, habelə Mirzə Abbaslının, Namiq Musalının, Zəfər Bayramlının və digərlərinin dəyərli xidmətləri vardır. Adları çəkilən müəlliflərin işıq üzü görmüş bir çox maraqlı əsərləri Şah İsmayıl tarixinin öyrənilməsi və üzə çıxarılması sahəsində böyük elmi-tarixi əhəmiyyətə malikdir. Şah İsmayılın və bütünlükdə Səfəvilər dövlətinin tarixinin öyrənilməsi üçün zəngin mənbə də mövcuddur. Bu mövzu istər Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə, istər ondan qabaq və istərsə də ondan sonra həm bölgədə, həm də bölgədən kənarada meydana gəlmiş çoxlu sayda əsərlərdə öz əksini tapmışdır. Şah İsmayıl elə bir nəslin nümayəndəsi idi ki, bu nəslin fəaliyyəti bölgə xalqları üçün XIII əsrdən başlayaraq əhəmiyyət kəsb edirdi. Ona görə də bu fəaliyyət müxtəlif əsərlərin mövzu obyektı olmuşdu. Həmin mənbələrin xeyli hissəsi elmi-tarixi dövriyyəyə gətirilmişdir. Amma şübhə yoxdur ki, Şah İsmayılın həyatı və Səfəvi dövlətinin tarixi ilə bağlı bütün mənbələrin heç də hamısı hələ bütünlüklə elmi dövriyyəyə gətirilməmişdir. Gələcək tədqiqatlar, yəqin ki, bu tarixlə bağlıeni və maraqlı mənbələri də elmi dövriyyəyə gətirəcək və onlar da Şah İsmayıl tarixinin daha dərinədən öyrənilməsinə zəmin yaradacaqlar. Şah İsmayılın tarixi ilə bağlı elmi dövriyyədə olan bir çox mənbələrin materiallarına isə tənqidi yanaşılmasına ehtiyac vardır. Mənbələrdə biri digərinin təsdiqini tapmayan və ya konkret hadisələrə müxtəlif mənbələrdə müxtəlif yanaşma olan hallara rast gəlmək mümkündür. Buna görə də Şah İsmayıl tarixinin düzgün öyrənilməsi üçün mənbələr üzərində müqayisəli işin aparılması, tarixi yanaşmanın tətbiq edilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Azərbaycanın orta əsrlər dövrünün ictimai, iqtisadi və siyasi tarixini dərinədən öyrənmək tarix elminin qarşısında duran vacib vəzifələrdən biri kimi öz aktuallığını hələ də qoruyub saxlamışdır. Müasir milli Azərbaycan tarixşünaslığı qarşısında duran ən mühüm

vəzifələrdən biri də milli tarixin bütün dövrlərində baş vermiş ictimai siyasi və hərbi proseslərə obyektiv elmi münasibət göstərmək, onların elmi tədqiqinə və həllinə nail olunmasıdır.

Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixində Azərbaycan Səfəvi imperiyası ən yüksək mərhələ kimi önəmli əhəmiyyətə malikdir.

Türkiyə ədəbiyyatında isə Şah İsmayıl xarakterini İskender Pala, Reha Çamuroğlu, Reha Bilge kimi müəlliflərin əsərlərində canlandırılmışdır. Belə ki, Reha Çamuroğlunun 2001-ci ildə yazdığı “İsmail”, İskender Palanın 2010-cu ildə qələmə aldığı “Şah və Sultan” və Reha Bilgenin 2010-cu ildə yazmış olduğu “1514 Yavuz Sultan və Şah İsmayıl” adlı tarixi romanlar Şah İsmayıl Xətai xarakterinin Türkiyə ədəbiyyatında təsvir edilməsi baxımından olduqca önəmli əsərlərdir.

1501-ci ildə I Şah İsmayıl Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin (1501-1736) əsasını qoydu. Onun oğlu I Şah Təhmasib Azərbaycanın Şirvan və Şəki əyalətlərini Səfəvi dövlətinin tərkibinə qatdı. Beləliklə, bütün Azərbaycan torpaqları vahid, mərkəzləşdirilmiş dövlətin tərkibində birləşdirildi. Dünyanın mühüm ticarət yollarının üzərində yerləşən iki əzəmətli türk dövlətinin – Azərbaycan Səfəvilər və Osmanlı imperiyasının varlığı Avropa hökmdarlarını xeyli narahat edirdi. Avropa diplomatiyası Azərbaycan Səfəvi və Osmanlı imperiyaları arasındakı ixtilaflardan məharətlə istifadə edərək onları müharibəyə təhrik etdilər. Osmanlı-Səfəvi müharibələri hər iki dövlətin ictimai-iqtisadi, siyasi, mədəni potensialının zəifləməsi ilə nəticələndi. Fasilələrlə 150 ilə yaxın davam edən Səfəvi-Osmanlı qarşuduması hər iki dövləti Qərbi dövlətlərinin təzyiqləri qarşısında aciz qoydu. Onlar arasında baş verən hərbi əməliyyatlar ticarət yollarının, təsərrüfatın dağılmasına, əhalinin müflisləşməsinə gətirib çıxardı. Bu baxımdan hər iki ölkədə Şah İsmayıl həyatının və dövrünün qələmə alındığı əsərlərdəki Şah İsmayıl obrazının qarşılıqlı təhlili olduqca önəmli bir məsələ olaraq görülməkdədir və hər iki Türk dövlətinin Şah İsmayıl qarşı münasibətlərinin əsərlərdən araşdırılıb sistemləşdirilməsi problemi dissertasiya işinin əsas aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektı olaraq Səfəvilər dövlətinin yaranmasından etibarən Şah İsmayılın

həyatı və onun dövrünün tarixi ilə əlaqəli yazılmış tarixi romanlar incələnmişdir. Belə ki, tədqiqat işinin obyektı Azərbaycan və Türkiyə tarixi romanlarıdır. Tədqiqatın obyektı kimi Azərbaycan yazıçılarından Əzizə Cəfərzadə, Fərman Kərimzadə, Əlisa Nicat, Kamal Abdulla və Türkiyə yazıçılarından İskender Pala, Reha Çamuroğlu, Reha Bilgədən nümunələr cəlb edilmişdir.

Tədqiqat işinin predmetini isə tədqiqata cəlb edilmiş Şah İsmayılın həyatı və dövrünün tarixi haqqında Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında mövcud olan tədqiqat əsərləri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işində qarşıya qoyulan başlıca məqsəd Azərbaycan Respublikasının türk dövlətləri ilə münasibətlərinin inkişaf etdirilməsində Şah İsmayıl Xətəinin tarixi rolunun araşdırılmasıdır. Həmin məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə cəhd edilmişdir:

- Şah İsmayıl Xətəi hakimiyyətə gələrkən Azərbaycan ilə türk dövlətləri arasında münasibətlərin ümumi vəziyyətini öyrənmək;

- Azərbaycanın Türkiyə ilə qarşılıqlı münasibətlərinin müqavilə-hüquqi əsaslarının inkişaf etdirilməsində Şah İsmayıl Xətəinin fəaliyyətini təhlil etmək;

- iki ölkə arasında diplomatik-siyasi münasibətlərin inkişafında Şah İsmayıl Xətəinin rolunu şərh etmək;

- Azərbaycan və Türkiyə arasında ticarət-iqtisadi, elmi-texniki, mədəni, humanitar əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsində Şah İsmayıl Xətəinin rolunu araşdırmaq.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işi elmi-nəzəri sahədə sınaqdan çıxmış tarixi-müqayisəli metod əsasında yazılmışdır. Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını tarix elmində qəbul olunmuş ümumi elmi metodlar təşkil edir. Başqa sözlə, problemə dair çoxlu materiallar və faktlar toplanaraq sistemləşdirilmiş, müqayisəli təhlillər, şərhlər edilmiş və elmi ümumiləşdirilmiş nəticələr çıxarılmışdır. Tədqiqat zamanı obyektiv elmi həqiqəti aşkara çıxarmağa imkan verən tarixilik prinsipinə ardıcıl riayət edilmişdir. Bu zaman tipoloji-müqayisəli təhlil metoduna üstünlük verilmiş, faktların təhlilində deduktiv və induktiv metodlardan da istifadə olunmuşdur. Dissertasiya işində romanların ilk nüsxələri əsas götürülərək orijinal mətnlər üzərində araşdırma aparılmış, yer

gəldikcə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş materiallara da diqqət yetirilmişdir. Tədqiqat zamanı xüsusən nəzəri aspektdən Azərbaycan, türk, Qərb və rus alimlərinin fikirlərinə istinadlar edilmiş, görkəmli alimlərin nəzəri-metodoloji xarakterli fikir və mülahizələrindən istifadə olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

- Tarixi romanın tarixi hadisələri öyrənmək baxımından əhəmiyyəti;

- Azərbaycanda SSRİ dönəmində yazılmış tarixi romanların rejimin istəklərinə uyğun qələmə alınması;

- Şah İsmayılın həyatı və Şah İsmayıl dövrünün tarixi ilə bağlı məlumatları əldə etmək baxımından həm Türkiyə, həm də Azərbaycan yazıçılarının əsərlərinin önəmi;

- Türkiyə yazıçılarının tarixi romanlarda baxış bucaqlarının Azərbaycan yazıçılarına görə fərqli olması;

- Türkiyə və Azərbaycanda Şah İsmayıl xarakterinə olan münasibətlər arasında fərqlərin aşkar edilməsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim edilən dissertasiya işində qarşıya qoyulan bütün elmi məsələlər araşdırılarkən ilk mənbələrin məlumatları, birinci növbədə faktiki materiallar əsas tutulmuşdur. Belə ki, tədqiq olunan araşdırmada aşağıdakı elmi işlər görülmüşdür:

- Tarixi roman janrının inkişaf mərhələləri araşdırılmış və tarixi romanla bağlı müxtəlif faktlar müəyyən edilmişdir;

- Azərbaycanın müstəmləkə keçmişinin onun tarixi roman janrına təsiri incələnmişdir;

- Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrında olan əsərlərin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri araşdırılmışdır;

- Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatlarında yazılmış tarixi romanlardakı ortaq tarixi şəxsiyyətlərə yanaşma şəkli incələnmişdir;

- Şah İsmayıl Xətai ilə bağlı Azərbaycanda qələmə alınmış tarixi romanlar təhlil edilmişdir;

- Şah İsmayıl Xətai ilə bağlı Türkiyə ədəbiyyatında yer alan tarixi romanlar təhlil edilmişdir;

- Həmin tarixi romanlarla bağlı yazılan məqalələr, kitablar toplanaraq diqqətli şəkildə incələnmişdir;

- Hər iki ölkədə yazılmış tarixi romanlara Osmanlı və Səfəvi münasibətlərinin necə yansdığına diqqət yetirilmişdir;

- Hər iki ölkədəki Şah İsmayıl obrazı qarşılaşdırılaraq mənfi və müsbət tərəfləri ortaya çıxarılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Elmi-nəzəri, tarixi və praktik əhəmiyyət daşıdığından dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələrindən Azərbaycan tarixinə, Ümumi tarixə və Beynəlxalq münasibətlər tarixinə həsr edilmiş ümumiləşdirilmiş əsərlərin, dərslük və dərs vəsaitlərinin yazılmasında, elmi-pedaqoji fəaliyyətdə, ali məktəblərin müvafiq fakültələrində mühazirələrin oxunmasında və seminar məşğələlərinin keçirilməsində, Azərbaycan Respublikasının türk dövlətləri ilə münasibətlərinin inkişaf etdirilməsində iştirak edən dövlət, hökumət və ictimai təşkilatların fəaliyyətində, Azərbaycan dövlətinin xarici siyasət fəaliyyətinin təbliğində istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Türk xalqları ədəbiyyatı” şöbəsində müəyyən edilmişdir.

Dissertasiyanın fəsilləri ayrı-ayrılıqda şöbənin iclaslarında müzakirə olunmuşdur. Tədqiqatın əsas müddəa və nəticələri iddiaçının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda, həmçinin xarici ölkələrin nüfuzlu məcmuə və jurnallarında, o cümlədən beynəlxalq xülasələndirmə və indeksləmə sisteminə daxil olan (Copernicus, Ulakbim və s.) dövrü elmi nəşrlərdə, ölkədaxili və xaricində keçirilən beynəlxalq konfransın materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Türk xalqları ədəbiyyatı” şöbəsində yerinə yetirilmiş, şöbənin tədqiqat istiqamətinə uyğun olaraq tamamlanmışdır.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş (12.837 şərti işarə), üç fəsil (birinci fəsil – 60.110 şərti işarə, ikinci fəsil – 61.373 şərti işarə, üçüncü fəsil – 67.869 şərti işarə), nəticə (5.070 şərti işarə) və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi – 207.410 şərti işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi bəhs edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodları müəyyən edilmiş, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar göstərilmiş, dissertasiya işinin elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır.

Dissertasiya işinin **“Tarixi roman janrı və Azərbaycan və Türkiyə tarixi romanlarında Şah İsmayıl obrazı”** adlı birinci fəslə iki paragrafdan ibarətdir:

1.1. Tarixi roman janrının inkişaf mərhələləri

1.2. Şah İsmayıl Xətai dövrünə tarixi baxış

Fəslin **“Tarixi roman janrının inkişaf mərhələləri”** adlı birinci paragrafında tarixi roman janrı incələnmişdir. Yavuz Axundluya görə, *“tarixi roman haqda vahid rəy yoxdur”*.¹ “Tarixi roman” anlayışı ədəbiyyatşünaslıqda mübahisəli məsələlərdən biridir. Tarixi romanın əsas estetik prinsiplərinin nədən ibarət olduğu və hansı əsərlərin bu janra daxil edilməsi və s. ətrafında mübahisə, müxtəlif nöqtəy-nəzərlərin toqquşması indi də davam edir. Ümumiyyətlə, əsərlərin janrlarını müəyyənləşdirməkdə yekdillik yoxdur və janrların hamı tərəfindən qəbul olunacaq tərifini vermək, sərhədini müəyyənləşdirmək, ədəbi təcrübənin zənginliyini əhatə etmək çox çətinidir.

Əgər romanın tarixi istifadə qaydasını zaman müəyyən edərsə, tarixi roman yazıcıları öz zamanlarının ideoloji təsviri olaraq tarixi öz yaradıcılıqlarına uyğun istifadə edə bilərlər. Beləliklə, tarixi faktlardan dönəmin tələbatına görə lazım olanları seçə bilərlər. Bu müdaxiləni memari bir terminlə ifadə edəcək olsa, bir tarix restavrasiyası kimi düşünülə bilər. Gərəkli faktların seçilməsi məsələsi praktiki olarsa, tarixi yenidən yaratma, yaxud mükəmməl bir tarix yaratma düşüncəsində olan yazarlar ortaya çıxa bilər. Bu durumda bir müddət sonra hansı tarixi faktın istifadə olunması, hansının çıxarılması unudulacaq və əsl tarix elə yazılan kimi

¹ Axundlu, Y. Tarix Roman və Müasirlik / Y. Axundlu. - Bakı: Azərbaycan SSR EA Mətbəəsi. – 1975. – s. 16.

görünəcək.

A.İ.Pautkin, 1970-ci ildə yayımlanan “Sovet Tarixi Romanı” kitabında tarixi romanı belə təsvir etmişdir: “*Tarixi roman – keçmiş tarixi ardıcılıqla təsvir etməkdir... Janrın tələbi tarixi sənədlərə əsaslanmaq, olmuş tarixi hadisələri və şəxsləri müasir tələblər baxımından əks etdirməkdir*”.² Lakin unutmamaq lazımdır ki, hadisələri müasir tələblər baxımından əks etdirərkən və yazıcının təxəyyülü də romanın formalaşması üçün önəmli bir məsələ olduğundan təhriflərə yol verilməsi qaçınılmaz olur. Beləliklə, tarixi romanın dəqiqlik və ardıcılıq qanununa hər zaman uyğun gəlmədiyi ortaya çıxır.

Türkiyədə bu məsələyə baxılacaq olsa, ortaq bir düşüncə olmadığını görürük. Bu məsələdə Taner Timur, Mustafa Nihat Özön, Sadık Tural kimi yazıcıların düşüncələri daim təkrarlanır. Belə ki, tarixi roman müzakirələrini bir neçə başlıq altında toplasaq:

“a) *Tarixi romanın ortaya çıxış səbəbi və tarixi romana istiqamət verən milliyətçilik və b. ideologiyalar,*

b) *Tarixi romanı müəyyənləşdirməyə yönəlik araşdırmalar,*

c) *Tarixi roman yazıcıları üzərindən edilən müzakirələr,*

d) *Tarixi roman yazarların həyatları və əsərləri,*

e) *Tarix və roman əlaqələri şəklinə təsnif edilə bilər*”.³

Tarixi roman, sadəcə tarixə aid bir hadisəni və xarakterləri nəql etməklə qalmayıb, indiki zamanı və sabahı qoruma rolunu öhdəsinə götürür. Tarixi roman bədii və ədəbi çevrələriylə eyni zamanda sabahlarımızdır. Hər hansı bir millətin siyasi və ictimai tarixini yazmağa çalışan tarixçi də dastan, əfsanə, roman, hekayə və teatr əsərlərini də gözdə tutməməlidir. Digər tərəfdən, tarix mövzulu əsərlər yazarlar da işlədikləri hadisə ilə bağlı dərin tarixi məlumatlara sahib olmalıdırlar. Həmçinin bunu da qeyd etmək lazımdır ki, yazıçı öz gözləri ilə gördüyü, şahidi olduğu hadisələri də qələmə alaraq ortaya bir tarixi roman qoya bilər.

² Пауткин, А.Н. Советский исторический роман / А.Н. Пауткин. ИАД. «Знание». -1970.

³ Uygun, İ. Cumhuriyet Dönemi Tarihi Romanları 1923-1946: “Eski” Kahramanların Yeni Söylemleri / İ. Uygun. –Ankara. -2014. -s. 160.

Filologiya elmləri doktoru, professor Vilayət Quliyev yazır: *“Bizə belə gəlir ki, bədii əsərdə tarixi tematikanı müəyyənləşdirən əsas amil sənədlilikdir. Süjet xəttinin əsasında konkret tarixi hadisələr və real tarixi şəxsiyyətlər dayanan, təsvir və təhlillərdə artıq elm tərəfindən təsbit edilmiş fakt və məlumatlara istinad edən roman və povestlər tarixi əsər anlayışının tələblərinə daha çox cavab verir”*.⁴

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk tarixi romanlara yanaşma, ədəbiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi ideolojidir. Bu əsərlərdə dominant ideologiya olan sosializmin əsasları tarixin dərinliyində axtarılır. Avropadakı Fransa İnkılabı ilə güclənən milliyyətçiliyin təməllərinə söykənən tarixi roman, Sovet ideoloqları və ədəbiyyatşünasları tərəfindən milliyyətçi kimlik strukturundan uzaqlaşdırılmış və bu roman janrına inkılabi bir görünüş qazandırılmağa çalışılmışdır. Buna görə də Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi romanlarını araşdırarkən, ideologiyanın bu yanaşmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Bu baxımdan keçmişimizin əlamətdar dövrlərindən bir neçə roman yazmış görkəmli tarixçi alim Mahmud İsmayılovun adını çəkmək olar. Onun tarixi romanlarında xalqımızın soykökü ilə bağlı ciddi problemlər həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu cəhətdən M.İsmayılovun “Sənin ulu baban” adlı romanı diqqəti cəlb edir⁵. O, həm bədii vasitələrdən, həm də, yeri gəldikcə, publisistikanın imkanlarından bacarıqla istifadə etmişdir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan tarixi romanı son onillikdə özünəməxsus inkişaf yolu keçmiş, yeni mövzu, problematika və sənətkarlıq məziyyətləri ilə zənginləşmişdir. Sovet dövründə ədəbiyyatımızda toxunulması bir növ yasaq olan ayrı-ayrı mərhələlərin mühüm hadisələri və görkəmli şəxsiyyətləri indi artıq diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Müasir Azərbaycan nəsrində yaranan tarixi romanların bir qisminə uzaq keçmişin mənzərəsi canlandırılmışdırsa, digər qisminə yaxın dövrdə baş verən hadisə və əhvalatlar bədii təcəssümünü tapmışdır. Xüsusilə Sovet

⁴ Quliyev, V. Nəsrimiz və tariximiz // – Bakı: Azərbaycan, —1984. № 4, – s.164-165.

⁵ İsmayılov, M. Sənin ulu baban / M. İsmayılov. – Bakı: Azərənşr, – 1989. – s.301.

hakimiyyəti illərində cərəyan edən hadisələr son illərdə qələmə alınan romanların mövzu obyektinə çevrilməkdədir.

Şah İsmayıl ilə bağlı yazılmış tarixi romanlarda Şah İsmayılın böyüdüyü mühit, maraqları, ətrafındakı insanlarla münasibətləri, Şah İsmayılın duyğuları, dövlətin idarə edilməsi və atılan siyasi addımlar haqqında məlumat əldə etmək mümkündür. Bu mövzuda yazılmış romanların bir özəlliyi də yazarlarının hekayə və tarixi hadisələri iç-içə və yüksək keyfiyyətli ifadə tərzii ilə oxuculara təqdim etmiş olmasıdır.

Bu fəslin **“Şah İsmayıl Xətai dövrünə tarixi baxış”** adlanan ikinci paragrafında Şah İsmayılın həyatı və dövrü qələmə alınmışdır. Təhlillər göstərir ki, Şeyx Səfiəddindən başlayaraq Şah İsmayıl qədər Səfəvi təriqət hərəkatına rəhbərlik etmiş mürsid-kamillərin hər birinin ayrılıqda həm Azərbaycanın ictimai-dini fikir tarixində, həm də bu hərəkatın zirvəsi kimi Şah İsmayılın şəxsiyyətinin formalaşmasında hansı özünəməxsus rolun olması da aparılan tədqiqatla ortaya qoyula bilər.

Şah İsmayılın hərbi keyfiyyətlərini, hərbi idarəçilik bacarığını, hərbi duyumunu, sərkərdəlik qabiliyyətini, səfərbərtmə bacarığını araşdırmadan onun xarakterini tam şəkildə açmaq mümkün deyil. Başlanan böyük bir hərəkatın uğurla tamamlanmasında, bölgə dövlətlərinin çox böyük sayda qoşunlarına üstün gəlinməsində, səltənət sərhədlərinin sürətlə genişləndirilməsində və onların müdafiəsində əsas yeri, sözsüz ki, Səfəvi qoşunlarının fəaliyyəti tuturdu. Bu qoşunların təşkilatlanmasında, qoşunların bütün gücünün hərbi vəzifələrin icrasına səfərbər edilməsində, bu qoşunların döyüş zamanı istiqamətləndirilməsində Şah İsmayılın rolunun aydınlaşdırılması da özünəməxsus əhəmiyyət və aktualıq kəsb edir. Çünki Şah İsmayıl özü yüksək döyüş məharətinə malik olmasaydı, yəqin ki, qoşunlarını da öz ardınca apara bilməzdi.

Görkəmli dövlət xadimi, ana dilində yaranan şeirin inkişafına xüsusi qayğı ilə, doğma zəminə möhkəm bağlı olan bir adam kimi ozan–aşıq sənətinə rəğbətlə yanaşan, özü bu dildə ölməz sənət inciləri yaradan, klassik şeir formaları ilə yanaşı, xalq şeirinin müxtəlif şəkillərində dillər əzbəri ola biləcək əsərlər yaratmış, bir

yandan yazılı ədəbiyyatın, başqa bir yandan xalq yaradıcılığının zəngin ənənələrindən bəhrələnen, Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və mədəni yüksəlişində müstəsna xidmətləri olan bu nadir şəxsiyyət – “*Şah İsmayıl Xətayi 1487-ci il iyulun 23-də Ərdəbil şəhərində kökü, izi tarixin çox-çox uzaq çağlarına gedib çıxan nüfuzlu, şöhrətli bir azərbaycanlı ailəsində anadan olmuşdur*”.⁶ Qeyd etmək lazımdır ki, əslində, İsmayılın çox gənc yaşlarında döyüşlərə atılması və qüdrətli bir Azərbaycan dövləti olan Səfəvilər dövlətini yaratması onun babalarının çoxəsrlik mübarizələrinin nəticələri idi. Belə ki, daha “*XIII-XIV əsrlərin qovşağında yaşayan və gələcəkdə qurulacaq dövlətə adı veriləcək Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin dövründən fəaliyyətə başlayan Darül-irşadi bütün Yaxın Şərq aləmində gedən elmi, fəlsəfi görüşlərin ən güclü mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Qızılbaşlıq adı ilə tanınan Səfəviyyə cərəyanı burada formalaşmış, Şərqin bir çox ölkələrinə yayılmışdır. Buraya inamla gələn sufilər, müridlər İsmayılın babası, Şeyx Cüneyd, atası Şeyx Heydər arxa olmuş, onlara yeni bir dövlətin bünövrəsini qoymağa yaxından kömək etmişlər*”.⁷ Ana tərəfdən köklü bir ailəyə sahib olsa da hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə bu qohumluq əlaqələrini də zədələmiş, İsmayıl Səfəvilər dövlətini qurmaq üçün bütün gücünü ortaya qoymuşdur.

Səfəvilərin dini bağlıqları və şeyx Heydər in öz atasını yaşatmaq üçün Qızılbaşlıq ideologiyasını əbədiləşdirmək üçün atdığı addım, sözsüz ki, Şah İsmayılın həyatında da öz təsirini göstərmişdir. Təsadüfi deyil ki, yeni qurulan dövlətə İsmayıl məhz şeyx Səfiəddinin adına hörmətlə Səfəvilər deyərək öz kökünə bağlılığını ortaya qoymuşdur.

12 şiə imamı şərəfinə qırmızı zolaqlı çalma bağlayan “*Qızılbaşlar şamlı, rumlu, ustacılı, təkəli, əfşar, qacar, zülqədər, varsaq, qaradağlı, bayat, qaramanlı, baharlı, alpaut, ərəşli, qazaxlı və başqa türkdilli tayfaları birləşdirirdi*”.⁸ Burdan da göründüyü

⁶ Şah İsmayıl Xətayi. Əsərləri / Şah İsmayıl Xətayi, tərt. ed., Ə. Səfərli, X. Yusifli. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – s. 384.

⁷ Rəşidqızı, Ə. Tarixi şəxsiyyət I Şah İsmayıl Xətayi: Ya bir yol seç, ya bir yol tap, ya da yoldan çəkil! // Ədalət. – 2010, 8 iyun. – s. 5.

⁸ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. III cild. – Bakı: – 1979.

kimi, bəzi qaynaqlarda Səfəvilərin İran-fars dövləti olması ilə bağlı yayılmış fikirlər özünü doğrulaya bilməz.

Şah İsmayıl Şiəliyi siyasi məqsədlərlə seçərək öz ətrafını genişləndirməyi və atasının və babasının intiqamını almağı bacarmışdı. Göründüyü kimi, Şiəlik və Qızılbaşlıq ideologiyası Səfəvilər dövlətinin qurulmasında olduqca önəmli bir yerə sahibdir. Şah İsmayılın fikirlərinin və şəxsiyyətinin formalaşmasında əvəzsiz rolu məhz Qızılbaşlıq ideologiyası oynamışdır. Qızılbaşlıq ideologiyasına baxıldığında keçmişə hörmət və dəyər, birlik, bağlılıq, güc simvollarının bir araya gəldiyi görülməkdədir. Məhz bunun nəticəsidir ki, müxtəlif türkdilli tayfalar, sadəcə Talışlar İrandilli idi, bu ideologiyanın çətiri altında birləşərək özlərini xarici qüvvələrin yağdırdığı təhlükədən qoruya bilmiş və dövlət quruculuğuna öz töhfələrini vermişdir.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır.⁹

Tədqiqat işinin **“Azərbaycan tarixi romanlarında Şah İsmayıl obrazı”** adlı ikinci fəslə dörd paraqrafdan ibarətdir:

2.1. Əzizə Cəfərzadənin **“Bakı-1501”** romanında Şah İsmayıl mübariz bir obraz kimi;

2.2. Fərman Kərimzadənin **“Xudafərin körpüsü”** və **“Çaldıran döyüşü”** romanları müstəvisində Şah İsmayıl obrazının inkişaf xüsusiyyətləri;

2.3. Əlisa Nicatın **“Qızılbaşlar”** romanında Şah İsmayıl Qızılbaşların başçısı kimi;

2.4. Kamal Abdullanın **“Yarımçıq əlyazma”** romanında Şah İsmayıl obrazına postmodernist baxış.

Fəslin **“Əzizə Cəfərzadənin “Bakı-1501” romanında Şah İsmayıl mübariz bir obraz kimi”** adlanan ilk paraqrafında Şah İsmayıl Xətai xarakteri müqayisəli şəkildə işlənmişdir. Akif Hüseynova görə *“əsərdəki əsas hadisələr, müəllifin də qeyd etdiyi kimi, dörd əsas surət – Bibixanım – Sultanxanım, Aytəkin, dərviş*

⁹Meydan, Y. Tarixi Roman Anlayışı // “Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya fəaliyyətinin inkişaf meyilləri” adlı Respublika Elmi Konfransı, – Bakı: – 2021, – s. 83-85.

İbrahim və Şah İsmayıl ətrafında cərəyan edir".¹⁰ Yazıçı diqqətini onların üzərində cəmləşdirir, əsərinin qayəsini həmin surətləri mərkəzə çəkməklə, onların ömür yollarını, talelərini izləməklə bizə çatdırır. Romanda aparıcı qəhrəman kimi Şah İsmayıl önə çəkilir, ideya başlıca olaraq onun simasında əyaniləşir.

Eyni zamanda tədqiqat işində Şah İsmayılın həyatı ilə bağlı verilən tarixi faktların da əsərdə yer aldığını görə bilirik. Belə ki, Şah İsmayılın Şirvan ölkəsinə etdiyi yürüşün səbəbi əsərdə məhz intiqam duyğusu olaraq parlaq bir şəkildə göstərilmişdir. Bu isə tarixi romanın tarixlə bağını ortaya qoyan önəmli məqamlardan hesab edilə bilər.

Romanın "Qanlı-qadalı dünya" adlanan ikinci hissəsində Şah İsmayıl, artıq çoxlu ölkələr fəth etmiş qüdrətli hökmdar kimi təsvir olunur. Burada hökmdarın şeirə və sənətə məhəbbəti və bu məsələyə onun gənc arvadı Taclı xanımın laqeyd olmaması, saray həyatı, digər hadisələr öz əksini tapmışdır. "*Əsərdə Ələvi dərvişləri və onların görüşləri bədii tədqiq predmetinə çevrilir, Şah İsmayıl və ümumən qızılbaş hərəkətinin ideya qaynaqları olaraq əsaslandırılır*".¹¹ "Hökmdarın şair qəlbi" adlı üçüncü hissədə Sultan Səlimlə olan münasibətlərinə və mənəvi keyfiyyətlərinə daha çox işıq salınır. Romanda Şah İsmayıl Azərbaycan dövlətinin yaradıcısı kimi göstərilir. Onun mənfi və müsbət cəhətləri qələmə alınır. Müəllif heç bir tərəfgirlik etmir.

Ümumi olaraq əsərdəki Şah İsmayıl obrazına baxıldığında tarixi faktların üzərindən bir obraz canlandırıldığını görmək mümkündür. Şah İsmayılın uşaqlıqdan yaşadığı travmaların onun psixologiyasına təsiri və öz məqsədlərinə çatmaq üçün acımasızca qan tökə bilməsinin yanında bir də şeir yazıb incə ruhlu biri olaraq tanınması, əslində, İsmayılın öz daxili aləmində ziddiyyətlər yaşadığını göstərir. Əsərdə müxtəlif obrazlarla münasibətində də yanında olanlarla səmimi və dostcanlı ola bilən bir insanın qarşısında olanlara qarşı acımasız ola bilməsi İsmayılın öz yolundan

¹⁰Hüseynov, A. Nəsrimiz və Keçmişimiz // – Bakı: Tənqid və Ədəbiyyatşünaslıq jurnalı, – 1982. №10.

¹¹ Əliyeva, A. Əzizə Cəfərzadənin bədii yaradıcılığı / A. Əliyeva. – 2005, – s. 72.

heç bir şəkildə dönməyəcəyi kimi və bir baxıma, İsmayılın uğurlarının sirri olaraq qiymətləndirilə bilər.

Bu fəslin **“Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” və “Çaldıran döyüşü” romanları müstəvisində Şah İsmayıl obrazının inkişaf xüsusiyyətləri”** paraqrafında Fərman Kərimzadənin iki tarixi romanı incələnməmişdir.

Adını Azərbaycan və İran arasında XI–XIII əsrlərdə Araz çayı üzərində tikilmiş Xudafərin körpüsündən alan “Xudafərin körpüsü” romanında XV əsrin sonu – XVI əsrin əvvəllərində baş vermiş tarixi hadisələr, Şah İsmayıl Xətəinin uşaqlıq və gənclik illəri, hakimiyyət uğrundakı mübarizəsi və çoxistiqamətli fəaliyyəti qələmə alınıb. Romanda, həmçinin Şah İsmayıl Xətəinin bir şair, sərkərdə və dövlət xadimi kimi yetişib formalaşdığı tarixi şərait təsvir edilib, Uzun Həsən, Sara Xatun, Hüseyin Lələ bəy, Əbih Sultan kimi tarixi şəxsiyyətlərin yadda qalan obrazları yaradılıb. Əsərin təqdirəlayiq məqamı isə tarixdə adlarını gördüyümüz şəxslərin bir-birləri ilə dialoqlarının mükəmməl bir şəkildə ələ alınması və oxucunu tarixin yollarında səyahətə götürə bilməsidir. Romanın süjeti, əsasən, Şah İsmayılın Şirvana yürüşü və Bakının alınması hadisələri üzərində qurulmuşdur.

Digər roman olan Çaldıran döyüşü 1988-ci ildə nəşr edilib. Siyasət meydanına yenicə qədəm qoyan Şah İsmayılın vahid və qüdrətli Azərbaycan uğrunda apardığı gərgin mübarizələr, ağıllı dövlət xadiminin mədəniyyətin və sənətin yüksəlməsinə göstərdiyi qayğı, xalqımızın orta əsr məişət tərzini romanın əsas mövzudur.

Yazıçı Şah İsmayılın şəxsinə vahid Azərbaycan dövlətinin yaradıcısını görür. O, Şah İsmayılın hakimiyyətə keçməsindən əvvəlki dövrlərə müraciət edərək mövcud siyasi şəraiti canlandırmaqla yanaşı, Səfəvilərin istinad etdikləri dini ideologiyanın başlıca cəhətləri haqqında oxucuda müəyyən təsəvvür yaratmağa müvəffəq olur. Romanın ekspozisiyası məhz belə zəruri tarixi hadisələrin bədii təsviri ilə başlayır.

Müəllif *“Xudafərin Körpüsü”ndə olduğu kimi bu romanda da Şah İsmayılın dərin-psixoloji aləmini təbii boyalarla açır*”.¹²

¹²Axundlu, Y. Azərbaycan Tarixi Romanı: Mərhələlər, Problemlər (1930-2000) / Y. Axundlu. – Bakı: Adiloğlu. – 2005, – s. 270.

Xüsusilə qəhrəmanın el-obaya, xalq ruhuna bağlılığını göstərmək üçün yeri gəldikcə tarixi mənbələrin məlumatı ilə yanaşı, Şah İsmayıl haqqındakı el rəvayətlərindən, onun öz şeirlərindən, eləcə də aşiq Qurbani ilə bağlı xalq dastanından da istifadə edir. Şah İsmayıl daim düşüncələr içərisindədir. Xalq qayğısı, vətən dərdi onun şəxsi kədərinə qarışır. Toy günü belə hamı şad olanda ecazkar xalq musiqisinin təsiri altında şah öz keşməkeşli ömür yolunun ayrı-ayrı acı xatirələrini yada salır.

*“Hər iki kitab “Xudafərin körpüsü” və “Çaldıran döyüşü” yüksək ideya-estetik keyfiyyətləri, güclü ictimai-siyasi məziyyətləri ilə yanaşı, quruluş, dil xüsusiyyətləri ilə də diqqəti çəkir”.*¹³ Zəngin bədiiilik vasitələri oxucunu 500 il keçmişə aparır, təsvir edilən dövrün havasına daxil edir. Gözəl təbiət lövhələri, min bir rəng heyranlığı ilə ictimai hadisələrin rəmzi əlaqəsi yaranır.

Bu fəslin **“Əlisa Nicatın “Qızılbaşlar” romanında Şah İsmayıl Qızılbaşların başçısı kimi”** paraqrafında Əlisa Nicatın 1959-cu ildə yazmağa başladığı “Qızılbaşlar” romanının süjet xətti incələnmişdir.

Roman 1494-cü ildə Bərdə yaxınlığında Ağqoyunlu Baysunqurla Rüstəm Mirzənin döyüşü və Baysunqurun öldürülməsi, bu döyüşdə Şah İsmayılın böyük qardaşı Sultanəlinin qızılbaş dəstəsinin qəhrəmanlıq və şücaətinin təsviri ilə başlanır.

Ə.Nicatın “Qızılbaşlar” romanında Şah İsmayıl vətənin və xalqın birliyi yolunda mübarizə aparan, öz əqidəsi və amalı uğrunda çarpışan, geniş xalq kütlələrinin iradəsini ifadə edən, məhəbbətini qazanan bir hökmdar kimi səciyyələndirilir. Beləliklə, müəllif öz qəhrəmanının həyat və mübarizə yolunu ön plana çəkir.

Romanda bir-birini əvəz edən hadisə və əhvalatlar fonunda şah İsmayılın mübarizə xarakteri bütün dolğunluğu ilə aşkarlanır. Yazıçı bir tərəfdən tarixi fakt və mənbələrə istinad edərək, digər tərəfdən bədii təxəyyülün gücünə söykənərək onun şəxsiyyətini yaratmağa çalışmışdır.

Burada vurğulamaq lazımdır ki, ilk dəfə Qızılbaşlarla bağlı

¹³ Şərq qəzeti. Fərman Kərimzadə sənətkar kimi də, şəxsiyyət kimi də vaxtdan ucada dayanıb / – 1 iyun, 2011. – s.11.

romanı (1959 il) Əlisa Nicat yazmışdır. Bu ilk hələ də, Qızılbaşlara aid olan, bütün romanlar arasında ən dəyərlisi olaraq qalır. Romanın təhlili nöqtəyi-nəzərdən yazıçını dəyərləndirən amilləri aşağıdakı kimi sıralamaq mümkündür:

1. Tarixi baxımdan olduqca yaxşıdır (Belə ki, yazıçı tarixi məlumatlardan çox axıcı bir şəkildə istifadə edərək oxucuların məlumatlanmasını da təmin edə biləcək, qaranlıq məqamların olmayacağı bir əsər ortaya çıxarmışdır);

2. Tarixi kimliklərin özəllikləri çox gözəl göstərilib (Başqa sözlə, hər bir tarixi qəhrəmanın mənfi və müsbət cəhətlərini, düşüncələrini tarixi romanı oxuyarkən anlamaq heç də çətin deyil. Çaldıran döyüşündən də bəhs edilərkən Əzan səsinin eyni anda eşidilməsi və hər iki tərəfin Əzan səsinin bir-birinə qarışmasını bədii yaradıcılıqla təsvir edən yazar, əslində, dini ön plana çəkmir. Buradakı əsl məqsəd döyüşən şahların eyni bir dindən, eyni bir qandan olduğunu dilə gətirməkdir);

3. Qızılbaşlarla bağlı bəzi cəfəngiyyat dolu romanlardakı kimi özbaşınalığa yol verilməyib (Daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi əsəri oxuyarkən müəllifin dərin tarixi məlumatlarının olduğunu anlamaq mümkündür. Lakin müəllif çox tarixi məlumatla da yükləmir oxucularını. Tarix və bədiiliyin harmoniyasını romanda tapmaq mümkündür. Bu isə əsəri daha da oxunaqlı hala gətirən cəhətdir);

4. Aydın, başa düşülən dildə yazılıb (Yuxarıda da vurğulandığı kimi yazar tarixi məlumatlara yer versə də, romanın dili axıcı və sadədir. Ağır terminlər və anlaşılmayacaq sözlərə yer verilməmiş, çətin akademik dilə müraciət edilməmişdir. Tarix və ədəbiyyatın ahəng təşkil etdiyi bir üslubda yazılmış romanda sadəcə Şah İsmayıl deyil, ümumi olaraq Qızılbaşlara toxunulmuş və sadə bir dildə qızılbaşların tarixi bu romanda yerini almışdır).

İkinci fəslin son paragrafı **“Kamal Abdullanın “Yarımçıq əlyazma” romanında Şah İsmayıl obrazına postmodernist baxış”** adlanır. “Yarımçıq əlyazma” romanında yazıçı sələflərindən fərqli olaraq keçmiş və bu günü bir araya gətirmişdir. Belə ki, XVI əsrdə yaşayan Şah İsmayıl Xətaiyə XXI

əsrdə yaşayan müəllifin gözü ilə baxılır. Bu əsərdəki Şah İsmayıl obrazı ilə əvvəllər yazılmış romanlardakı Şah İsmayıl obrazı fərqlidir.

“Yarımçıq Əlyazma” Azərbaycan ədəbiyyatında hələ yeni olmaqla birlikdə ilk postmodern roman nümunəsi olaraq dəyərləndirilməlidir. Ondan öncəki sənət qaydalarını tamamilə rədd etməsi səbəbilə sənətə müxalif səciyyəsi ilə xarakterizə olan postmodern düşüncənin ənənəvi düşüncələrlə qarşı qarşıya gəlməsi son dərəcə normaldır və “Yarımçıq Əlyazma”nın yayımlanması ilə birlikdə Azərbaycanda, Oqtay Hacımusalının ifadəsiylə, ədəbi çevrələrdə yenilikçilər və gələnəkçilər arasında bir qarşıdurma başlanmışdır.

“Yarımçıq Əlyazma”da iki mətn var. Mətnlərin biri Bayandur Xan tərəfindən edilən bir dindirmə zamanı Dədə Qorqudun tutduğu qeydlərlə, digəri isə Şah İsmayıl və dönəmi ilə əlaqəlidir. Hər bir hekayədəki hadisələr bir-birini izləyən və tamamlayan 29 səhnə halında təqdim edilmişdir.

“Yarımçıq əlyazma” romanında ikinci süjet xətti Şah İsmayıl ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, əsərdə Şah İsmayıl ilə bağlı süjet Dədə Qorqud xətti ilə müqayisədə həcm etibarilə geniş olmasa da, dramatikliyi, hadisələrin gözlənilməzliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Fərman Kərimzadə, Əzizə Cəfərzadə və Əlisa Nicatın əsərlərində tarixi fakt və reallıqlar Kamal Abdullanın bu romanına görə daha çoxdur və məhz bu cəhətləri digər 3 yazıçının tarixi romanlarının oxşar xüsusiyyətləri olaraq qiymətləndirilə bilər.

Əlisa Nicatın tədqiqat işində ələ aldığımız romanı sadəcə Şah İsmayılı deyil, eyni zamanda Qızılbaşlıq ideologiyasını anlamaq üçün qiymətli əsərdir.

Ümumilikdə isə Azərbaycan tarixi romanlarındakı Şah İsmayıl obrazına baxıldığında hər nə qədər obyektivliyin qorunulmasına diqqət göstərildiyi görünərsə də, müəyyən məqamlarda tərəflilik, Şah İsmayılın müsbət cəhətlərinin qabardılmış təsvirlərinin yer alması hallarını da müşahidə etmək mümkündür.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr

aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır.¹⁴

Tədqiqat işinin **“Şah İsmayıl obrazı Türkiyə tarixi romanları müstəvisində”** adlı üçüncü fəslə iki paragrafdan ibarətdir:

3.1. İskender Palanın “Şah ve Sultan” və Reha Çamuroğlunun “İsmail” tarixi romanlarında Şah İsmayıl mücərrədlik və tarixi gerçəklik;

3.2. Reha Bilge “1514. Yavuz Sultan ve Şah İsmayıl” əsərində Çaldıran döyüşü.

Bu fəslin **“İskender Palanın “Şah və Sultan” və Reha Çamuroğlunun “İsmail” tarixi romanlarında Şah İsmayıl mücərrədlik və tarixi gerçəklik”** adlı paragrafında Şah İsmayıl Xətai bir qəhrəman obraz olaraq necə təsvir edildiyi dəyərləndirilmişdir. Türk professor yazıçı və divan ədəbiyyatı araşdırmaçısı İskəndər Palanın “Şah ve Sultan” tarixi romanı tarixi hadisələri fərqli və özünəməxsus şəkildə ələ alan yazıçı tarixi insanlara sevirəcək gücə malikdir.

Kitabın bir hissəsi Şah İsmayılın yaxınında olan Kamber Can tərəfindən, digər hissəsi isə Yavuz Sultan Səlimin tərəfində olan Can Hüseyn tərəfindən nəql edilir.

Əsərin qısa məğzindən danışsaq, romanda Anadolu türkmənlərindən olan əkiz qardaşlar Həsən və Hüseyn iki fərqli istiqamətə yol alır. Həsən Anadoludan İrana köçərək Şah İsmayılın, Hüseyn isə Sultan Səlimin yaxınına yerləşir. İskəndər Pala burada çox maraqlı dilemma yaradır. Öz liderlərinə cani-könüldən xidmət edən hər iki qardaş zamanla liderlərinin öz iqtidarları üçün xalqlarına yaşatdıqları zülmü görürlər. Nəticədə liderlərinə olan

¹⁴ Meydan, Y. Azərbaycan tarixi romanlarında Şah İsmayıl obrazı // – Bakı: Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, – 2017. XXIX cild – s. 99-103; Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” və “Çaldıran döyüşü” romanlarında Şah İsmayıl xarakteri // – Bakı: Kitabşünaslıq və redaktor sənəti, – 2021, №1, – s. 5-11; Azərbaycan Tarihi romanlarından Azize Caferzadənin “Bakı-1501” romanında Şah İsmail xarakteri // - Turan Strateji Araşdırmalar Merkezi, – 2021. №49, – s.30-38; Əzizə Cəfərzadənin “Bakı-1501” romanında Şah İsmayıl obrazı // “Türk dillərinin və ədəbiyyatının tədqiqi və tədrisinin aktual problemləri” beynəlxalq elmi konfransı, – Sumqayıt, – 2021, – s.396-398.

sevgi və güvəni sorğulamağa başlayırlar. Çaldıranda Hüseyn Həsəni öldürərək Şah İsmayılın xidmətinə girər.

Romana görə, Şah İsmayıl Səlim Səlim arasında ziddiyyətin bəzi səbəbləri vardır. Belə ki, hər iki hökmdar da Taclı Hatuna aşıqdır. Tərəflər arasında uzun ədəb qaydalarını keçən məktublaşmalara görə hər iki hökmdar da türk xalqının başı olmaq niyyətindədir və bu mövzuda bir-birlərinə anlayışlı davranmaq kimi bir düşüncələri yoxdur. Maraqlıdır ki, hər iki hökmdarın aralarındakı rəqabət o qədər güclüdür ki, hansı hökmdarın böyük şair olduğunu isbat etməyə can atırlar. Əslində, hər ikisi də olduqca bacarıqlıdır və hər ikisi də eyni mədəniyyətin yetişdirmələridir. Amma təəssüf ki, mənəfiyyətlər qarşı-qarşıya gəldiyi zaman müharibələr baş qaldırır.

Tarixçi kimliyi və ələvilik üzərinə etdiyi araşdırmaları ilə tanıdığımız Reha Çamuroğlunun "İsmail" adlanan romanı oxucunu on beşinci əsrin dünyasına səyahət etdirir. Bu romanda Şah İsmayılın həyatı, bir tarixin bir dövlətə çevrilməsi və qanlı proses təsvir edilmişdir. Reha Çamuroğlu ilk romanı "İsmail"da üç əsas məqama diqqət yetirir:

- Birincisi, bu təqiblərə səbəb olan hər hansı bir siyasi gücdən yayınan və qəlblərdə taxt quran İslamın heterodoks anlayışlı bir dövlət olduqda öz mahiyyətindən uzaqlaşmasıdır.

- İkincisi, Anadolu Türkmənləri tərəfindən sosial bazasının və xüsusilə silahlı gücünün çox hissəsini təşkil edən Səfəvi dövlətini bir növ xəyanət kimi qəbul edən Osmanlı İmperiyası bunun əvəzini qanlı bir şəkildə Şiələrdən çıxdı və Anadoluda Ələvi-Sünni münaqişəsinin meydana gəlməsinə səbəb oldu.

- Üçüncüsü, Osmanlı İmperatorluğunun qəbul etdiyi sünni şəriət inanclarına qarşı çıxan Şiə Türkmənlərinin Səfəvilər tərəfindən də təcrid edilməsidir.

Əslində, "İsmayıl" xarakterə tipik olmayan bir diktatorun hekayəsidir. Şah İsmayıl tarixdəki mövcud digər hökmdarlardan fərqli olaraq gücünü eşqdən alır. O zamanla bəzi səhvlər də edə bilən bir hökmdardır. Bəlkə də, bu ona nəsilədən keçən bir xarakterdir. Ərdəbil xalqının daim onun babalarına səcdə etdiyi halda günümüzün şərtlərinə uyğun olan bir ədalət, humanizm

anlayışı ortaya çıxarması mümkün olmazdı. Mistik və xoş bir yanı var, şeirləri var, daim müridləriylə birgə olduğu öz aləmi var. Ancaq qaynar qazanlar qurduran da yenə odur. Nəticədə insan qəribə və təzadlı məxluqdur. Bunu İsmayılın timsalında xüsusilə görürük. Qarşılıqsız və sərhədsiz sevilən bir uşaq olaraq görürəm İsmayılı. Bu sevgiyə baxmayaraq, o yalnızlıq çəkərək hüznü bir həyat yaşayıb. Anasını öldürmək məcburiyyətində qalır. Sərt addımlar atır. Amma bunlar bir insanı, xüsusilə də İsmayıl kimi bir şəxsiyyəti xoşbəxt edəcək amillər deyil. Bəlkə də, atmaq məcburiyyətində qaldığı addımların ağırsı onu daim hüznü yaşama vadar etmişdir.

Fəslin **“Reha Bilge “1514. Yavuz Sultan ve Şah İsmayıl” əsərində Çaldıran döyüşü”** paragrafında isə romanı dörd başlıq altında incələyə bilərik: 1) çaldırandan əvvəl; 2) qardaş döyüşü Çaldıran; 3) çaldıranın səbəb və nəticələri; 4) türkmənlər, türklər və farslar.

Şah İsmayılın 1501-ci ildə təməlini atdığı Səfəvilər dövləti bölgədə dərin izlər buraxmış, mövcud olduğu iki əsr yarım zamanda İran, İraq, Azərbaycan, Ermənistan, Əfqanıstan, Türkmənistan və Cənub-Şərqi Anadolu torpaqlarında hökm sürmüşdür. Osmanlı və Fars mədəniyyətinin sintezindən təsirləndikləri halda farsların üstünlük təşkil etdiyi İran coğrafiyasındakı Səfəvilər türk dilinə və mədəniyyətinə Osmanlıya nisbətən daha çox bağlı qalmışlar. Şah İsmayıl uyğur əlifbasını istifadə etdiyi kimi şeirlərində də türkcə istifadə etməyə diqqət göstərmişdir.

Text mübarizəsində sadəcə rəqib gördüyü qardaşlarını deyil, Bursadakı əmizadələrini də ortadan qaldıran Səlim isə üzünü Şərq və Cənuba çevirdi. İlk hədəf Şah İsmayıldır. Səlim Səfəvilərə qarşı başladacağı mübarizəni əsgəri gücün ötəsinə çıxararaq məsələni ideoloji müzakirəyə çıxardı və bunun üçün din adamlarından fikir və fətvalar alaraq ordu və cəmiyyəti psixoloji olaraq hazır hala gətirməyə çalışdı. Üstəlik də Səlim yeniçərlərin gözündə Qorqud və Əhməddən fərqli olaraq döyüşçü kimliyinə sahib bir sultandır. Döyüş öncəsi hər tərəfli hazırlıq görülməsi İsmayılın da asan loxma olmadığını göstərir. Tarixi məlumatlara görə, Səlim casusluq işlərində dezinformasiya və psixoloji yalan kimi vasitələrdən də

istifadə edib. Keçmiş bir Ağqoyunlu bəyi Fərruxşad İsmayıl qarşı mübarizə aparmaq üçün Səlimin tərəfinə keçmişdi.

Müharibənin səbəblərini tək məzhəb fərqliliklərində görmək məsələni kiçiltmək olar. 1514-cü ildə reallaşan döyüş çox böyük bir siyasi və iqtisadi mübarizənin nəticəsi idi. Belə ki, bir tərəfdə yerləşməkdə olan imperiya var. Digər tərəfdə isə bir dini dövlət və imperiya qurma əzmi. Nəticədə ortada bir siyasi mübarizə var.

Çaldıranın ən mühüm nəticəsi imperiya Türkiyəsindən Cümhuriyyət Türkiyəsinə qədər varlığını davam etdirən böyük bir siyasi birlik təmin etməsidir. Çaldıran döyüşü ilə birlikdə Osmanlının müsəlman coğrafiyası üzərindəki liderlik mübarizəsi sürətli şəkildə tamamlanır. Ancaq unutmamaq lazımdır ki, Çaldıran döyüşü iki Türk dövlətini qarşı-qarşıya gətirən Qərb dövlətlərinin qələbəsi olaraq dəyərləndirilməlidir. Çünki bu müharibənin əsl qazananı iki türk dövlətinin bir-birinə dəstək olmaq yerinə düşmən olmasına səbəb olan Qərb dövlətləri olmuşdur.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticə və müddəalar aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır.¹⁵

Dissertasiya işinin **Nəticə** hissəsində tədqiqat boyu aparılan araşdırmalardan əldə olunan elmi-nəzəri qənaətlər aşağıdakı qaydada ümumiləşdirilmişdir:

- Tarixi həqiqətlər tarixi romanlarda yer alsada, təhriflərin olma ehtimalı vardır;

- Tarixi romanda diqqət edilməsi gərəkən xüsus budur ki, yazıçı material olaraq tarixdən istifadə edərkən tamamilə tarixi

¹⁵ Meydan, Y. Türk tarixi romanlarında Şah İsmayıl obrazı // – Bakı: Filologiya və sənətsünəslıq jurnalı, – 2020. №2, – s. 192-197; Feridun Fazıl Tülbentçinin “Şah İsmail” əsərində Şah İsmayıl obrazının təhlili // – Bakı: Filologiya məsələləri jurnalı, – 2021. №4, – s. 274-282; Türk tarix romanlarında Şah İsmayıl karakteri // –Eskişehir: Motif uluslararası genç halkbilimciler ve türk dünyası kongresi bildiri tam metinleri kitabı, – 2019. – s. 876-886; Türkiyə tarixi romanlarından Reha Çamuroğlunun “İsmail” romanında Şah İsmayıl karakteri // – Bakı: Filologiya və sənətsünəslıq jurnalı, – 2021. №1, – s.146-153; Meydan, Y. Türk tarix romanlarında Şah İsmail karakteri: İskender Pala // – Antalya: II. Uluslararası Yörük yaşamı, kültürü ve türk sanatları sempozyumu, –2019. – s.390-396; Meydan, Y. Türk tarix romanlarında Şah İsmail karakteri // – Ankara: Kültür Evreni dergisi, – 2021. №42, –s. 90-105.

reallıqlarını əks etdirmiş, yoxsa tarixi sadəcə hadisələrin içində ədəbi yöndənmi ələ almışdır;

- Yazıçı, tarixi romanlarda baş verən hadisələrdə zaman və məkanı daxili ünsürlərə, mədəniyyəti, sənəti, tarixi və həyatı isə adət və ənənələrə uyğun bir şəkildə sintezləməlidir. Seçilən zamanın reallıqlarını yaxşı bir şəkildə əks etdirməlidir. Tarixi romanlarda inandırıcılıq, zaman və məkan, mövzu və əlaqə tarazlanmalıdır. Yoxsa reallıq baxımından əhəmiyyətini itirər. Tarixi romanlardakı baş qəhraman adı bir insan olmamalıdır. Əks təqdirdə roman reallıqdan uzaq olacaqdır;

- Türkiyədə yazıçılar tarixi hadisələri öz baxış bucaqları və ideologiyalarına əsasən ələ almağa çalışmışlar. Yəni xronoloji ardıcılığı olan əsərlər çox azdır. Tarixi romanın kökləri, əslində, tarixi hadisələrə söykənməlidir. 1920-ci illərdən sonra kommunist rejimin hakimiyyəti altında qalan ölkələrdə, xüsusilə Azərbaycanda tarixi roman, sovet dövrünün siyasi bir məhsuludur. Sonrakı dövrdə isə tarixi romanlar tamamilə ideoloji xarakterli yazılmışdır. Səbəbi isə sovet dövrünün hakim ideologiyasına qarşı doğan əsərlərdir. 1930-cu illərdə M.S.Ordubadı ilə Əzizə Cəfərzadənin əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi romanlarına ən gözəl nümunələrdəndir. 70-ci illərin sonu, 80-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrı özünün inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoyur. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq bu dövrdə yazılan tarixi romanlarda Azərbaycan xalqının dövlətçilik uğrunda apardığı mübarizələrə daha çox diqqət yetirilir;

- Azərbaycan tarixi romanlarının mövzusuna ölkənin müstəqillik qazanması öz töhfələrini vermişdir;

- Azərbaycan tarixi romanları arasında Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi, qüdrətli şairi Şah İsmayıl Xətəidən bəhs edən dörd romanla rastlaşdıq. Bunlar, Ə.Cəfərzadənin “Bakı – 1501”, Əlisa Nicatın “Qızılbaşlar”, Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü”, “Çaldıran döyüşü” və Kamal Abdullanın “Yarımqıç Əlyazma” romanlarıdır;

- Şah İsmayıl həsər olunan bu romanları bir-birinə bağlayan və fərqləndirən cəhətlər vardır. “Yarımqıç Əlyazma” romanı

istisna olmaqla, şübhəsiz ki, hər üç romanda ilk növbədə Xətəinin Azərbaycan dövlətçiliyi, parçalanmış torpaqlarımızın birləşdirilməsi əsas yer tutur, Azərbaycan xalqının dövlətçilik uğrunda apardığı mübarizələrə daha çox diqqət verilir. Həmçinin hər üç romanda müəlliflər, Xətəinin ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə yanaşı, şair təbiətli kamil insanın intəhasız mənəvi dərinliyini işıqlandırmağa müvəffəq olmuşlar. Xətəi şəxsiyyətindəki ikiləşmə, ziddiyyət hər üç romanda diqqət çəkir, incə şair ruhu ilə hökmdar mövqeyi arasındakı təzad müxtəlif hadisələr kontekstində nəzərə çarpır, amma bütün hallarda tarixi qəhrəmanın təbiətində daim mənəvi kamilliyə can atmaq meyli duyulur. Müxtəlif hadisələrin təsiriylə mürəkkəbləşən bu meyli roman müəllifləri yüksək sənətkarlıqla izləyir və insanın sonsuz inkişaf imkanına inamını tarixi hadisələr kontekstində əks etdirirlər;

- Əzizə Cəfəzadə, Əlisa Nicat və Fərman Kərimzadənin xaricində Kamal Abdulla da romanlarının birində Şah İsmayıldan bəhs etmişdir. Kamal Abdulla “Yarımçıq əlyazma” adlı romanı Ş.İ. Xətəiyə həsr etməsə də, romanında ondan bəhs etmişdir. Romanda Azərbaycan tarixində müstəsna rolu olan Şah İsmayıl Xətəi, bədii obraz kimi postmodern düşüncə tərzində yenidən işlənmişdir;

- Azərbaycan tarixi romanlarında Şah İsmayıl daha müsbət bir xarakter olaraq canlandırılmış, baş kəsib – qan tökmələrinə haqq qazandırılacaq canlandırmalara yer verilmişdir;

- Təhlillər göstərir ki, Şah İsmayıl Xətəi tarixdə sahib olduğu önəmli mövqedən dolayı Azərbaycan tarixçiliyində olduğu qədər Türkiyə tarixi üçün də əhəmiyyətli şəxsdir. Bu səbəbdən Şah İsmayıl Xətəi bir qəhrəman obraz olaraq türk tarixi romanlarında da əks olunmuşdur. Reha Çamuroğlu “İsmail” (2001), İskender Pala “Şah ve Sultan” (2010), Reha Bilge “1514 Yavuz Sultan ve Şah İsmayıl” (2010) tarixi romanları buna ən yaxşı nümunələr arasında göstərilə bilər;

- İskender Pala “Şah ve Sultan” adlı romanında tarixi reallığa öz fantaziyasını da əlavə edərək romanı Şah İsmayıl və Sultan Səlim arasındakı qarşıdurmaya həsr etmişdir;

- Reha Çamuroğlunun “İsmail” romanı oxucunu on beşinci

əsrin dünyasına səyahət etdirir. Bu romanda Şah İsmayılın həyatı, bir təriqətin bir dövlətə çevrilməsi və qanlı proses təsvir edilmişdir;

- Reha Bilge isə “1514. Yavuz Sultan ve Şah İsmayıl” adlı tarixi romanını Çaldıran döyüşünə həsr etmişdir;

- Türkiyə tarixi romanlarında Şah İsmayıl Çaldıran döyüşünün səbəbkarı kimi mənfi xarakter olaraq qarşımıza çıxmaqdadır. Hər nə qədər mənfi və müsbət keyfiyyətlərin canlandırılmasında obyektivlik qorunmağa çalışılsa da, Səlimə haqq qazandırılan məqamların da varlığını qeyd etmək lazımdır;

- Araşdırmaların nəticəsinə əsasən ifadə edə bilərik ki, Çaldıran döyüşü Qərb ölkələrinin qələbəsindən başqa bir şey deyildi. Babalarımızın keçmişdə etdiyi bu səhvi təkrarlamamaq ən gözəl diplomatik addım olmalıdır. Buna görə də nəinki siyasətdə, eyni zamanda ədəbi yaradıcılıqda da Şah İsmayıl və Sultan Səlim arasında seçim qarşısında qalmaq və qərəzli fikirlərə yer vermək böyük bir səhv olardı.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin dərc olunmuş aşağıdakı elmi işlərində öz əksini tapmışdır:

1. Meydan, Y. Azərbaycan tarixi romanlarında Şah İsmayıl obrazı // Bakı: Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, – 2017. XXIX cild, – s.99-103.
2. Meydan, Y. Türk tarix romanlarında Şah İsmayıl karakteri // Eskişehir: Motif uluslararası genç halkbilimciler ve türk dünyası kongresi bildiri tam metinleri kitabı, – 2019. – s.876-886.
3. Meydan, Y. Türk tarix romanlarında Şah İsmail karakteri: İskender Pala // Antalya: II. Uluslararası Yörük yaşamı, kültürü ve türk sanatları sempozyumu, –2019. –s.390-396.
4. Meydan, Y. Türk tarixi romanlarında Şah İsmayıl obrazı // Bakı: Filologiya və sənətsünaslıq jurnalı, – 2020. №2, –s.192-197.

5. Meydan, Y. Feridun Fazıl Tülbentçinin “Şah İsmail” əsərində Şah İsmayıl obrazının təhlili // Bakı: Filologiya məsələləri jurnalı, – 2021. №4, –s.274-282.
6. Meydan, Y. Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” və “Çaldıran döyüşü” romanlarında Şah İsmayıl xarakteri // Bakı: Kitabşünaslıq və redaktor sənəti, -2021, №1, -s. 5-11.
7. Meydan, Y. Türk tarix romanlarında Şah İsmail xarakteri // Ankara: Kültür Evreni dergisi, - 2021. №42, -s. 90-105.
8. Meydan, Y. Azərbaycan Tarihi romanlarından Azize Caferzadənin “Bakı-1501” romanında Şah İsmail xarakteri // - Turan Strateji Araşdırmalar Merkezi, -2021. №49, –s.30-38.
9. Meydan, Y. Türkiyə tarixi romanlarından Reha Çamuroğlunun “İsmail” romanında Şah İsmayıl xarakteri // Bakı: Filologiya və sənətşünaslıq jurnalı, – 2021. №1, –s.146-153.
10. Meydan, Y. Əzizə Cəfərzadənin “Bakı-1501” romanında Şah İsmayıl obrazı // “Türk dillərinin və ədəbiyyatının tədqiqi və tədrisinin aktual problemləri” beynəlxalq elmi konfransı, Sumqayıt: –2021, –s.396-398.
11. Meydan, Y. Tarixi Roman Anlayışı // “Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya fəaliyyətinin inkişaf meyilləri” adlı Respublika Elmi Konfransı, Bakı: –2021, –s.120-122.

Dissertasiyanın müdafiəsi _____ 2024-cü il tarixində saat ____-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05-Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı-Az-1143, Bakı ş., H.Cavid pr. 115, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. IV mərtəbə, Elektron akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 30.11. 2023

Kağızın formatı: A5

Həcm: 42703

Tiraj: 100 nüsxə